

СОЦИОЛОГИЯ ИЛИМДЕРИ
СОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
SOCIOLOGICAL SCIENCES

Курманбекова Н.Т.

БИЙИК ТООЛУУ ЖЕРЛЕРДИ ИЗИЛДӨӨ УЮМДАРЫНЫН РОЛУ

Курманбекова Н.Т.

РОЛЬ ВЫСОКОГОРНЫХ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ

N. Kurmanbekova

THE ROLE OF HIGHLAND RESEARCH ORGANIZATIONS

УДК: 314.316

Макалa дүйнө жезун тынчсыздандырган маселе бийик тоолуу жерлердин маселесин көтөрүүгө арналган. Эл аралык коомчулук тоо маселелерин дүйнөдөгү эң аялуу биогеографиялык аймактардын бири катары, жердин деградацияга дуушар болгон, климаты өзгөрүлмөлүү, гетерогендик чөйрөсү катары изилдеп келет. Көтөрүлгөн көйгөй Кыргызстанга тиешелүү. Көбүнчө уникалдуу фаунасы жана флорасы менен маанилүүлүгүн моюнга алды. Тоолуу аймактар көбүнчө таза суу булактары үчүн "суу мунаралары" жана жергиликтүү маданият менен каада-салттарды жоготкон аймактар катары каралат. Биз ошондой эле бул аялуу чөйрөнүн белгисиздигин эске алышыбыз керек, бул кээ бир маанилүү биологиялык ар түрдүүлүктү сактоо үчүн кыска мөөнөттүү чараларды талап кылышы мүмкүн. Мисалы, Глобалдык Экологиялык Фонддун (ГЭФ) Операциялык стратегиясында тоолор биологиялык ар түрдүүлүк сакталышы керек болгон приоритеттүү экосистемалардын бири катары аныкталгандыгы тууралуу чагылдырылган. Андан тышкары тоо боюнча изилдөө жүргүзгөн жана аны коргоо боюнча уюштурулган уюмдар тууралуу терең илимий анализ жүргүзүлдү.

Негизги сөздөр: бийик тоолор, конвенция, кризис, институционализация, рекреация, экология.

Статья посвящена глобальной проблеме высокогорья. Международное сообщество изучает проблемы гор как одного из наиболее уязвимых биогеографических регионов мира, как деградировавшей, изменяющей климат, неоднородной среды. Поднятый вопрос касается Кыргызстана. Часто признается важность его уникальной фауны и флоры. Горные районы часто рассматриваются как «водонапорные башни» для источников пресной воды и территорий, утративших местную культуру и традиции. Мы также должны учитывать неопределенность этой уязвимой окружающей среды, что может потребовать принятия краткосрочных мер для сохранения некоторых важных видов биоразнообразия. Например, в оперативной стратегии Глобального экологического фонда (ГЭФ) говорится, что горы определены как одна из приоритетных экосистем, биоразнообразие которых должно быть сохранено. Кроме того, был проведен глубокий научный анализ горных научно-исследовательских и природоохранных организаций.

Ключевые слова: высокогорье, условности, кризис, институционализация, рекреация, экология.

The article is dedicated to raising the issue of high altitude, a global concern. The international community is studying mountain issues as one of the most vulnerable biogeographic regions in the world, as a degraded, climate-changing, heterogeneous environment. The issue raised concerns Kyrgyzstan. Often recognized the importance of its unique fauna and flora. Mountainous areas are often seen as "water towers" for fresh water sources and areas that have lost local culture and traditions. We must also take into account the uncertainty of this vulnerable environment, which may require short-term measures to preserve some important biodiversity. For example, the Global Environment Facility (GEF) Operational Strategy states that mountains are identified as one of the priority ecosystems for which biodiversity should be preserved. In addition, an in-depth scientific analysis was conducted of the organizations that conducted research on the mountain and organized for its protection.

Key words: high mountains, conventions, crisis, institutionalization, recreation, ecology.

Бийик тоолордо жаратылыш менен адам учурда таң калыштуу коомдук жана илимий кызыгууну сезип жатат. Бул адамзат үчүн кызыктуу, ошондой эле маанилүү экосистемадагы курчап турган чөйрөнүн маанилүүлүгүн, коркунучун жана корголушун билүүнүн жогорулашынан улам бекемделет. Ал Ухлиг менен Хаффнер тарабынан жазылган [15]. 1941-жылы эле бийик тоолуу салыштырма изилдөөлөрдүн атасы Карл Тролл немец илимий коомчулугу бийик тоолуу изилдөөлөрдү институционализация менен Германиянын жана Австриянын Альп клубу менен биргеликте биринчи чечүүчү түрткү болгонун ынандыргандай айткан. Салыштырмалуу океанография жана полярдык изилдөөлөр менен бирге Тролл да, Ухлиг да, Хаффнер да бул кызыгуунун жакынкы он жылдыктарда пропорционалдуу түрдө көбөйөрүн алдын ала билишкен эмес [14]. Чындыгында, бул аймактарды коргоого болгон мотивация тоолор глобалдык климаттын өзгөрүшүнүн сезгич индикаторлору, жоголуп бара жаткан түрлөрдүн генетикалык коруу, суу, энергетика жана минералдар сыяктуу барган сайын коркунучтуу ресурстардын репозиторийси экенин түшүнүү

менен өстү. Эски маданияттар үчүн бейиш, туризм, спорт жана кызмат көрсөтүү сыяктуу экономиканын көптөгөн секторлору үчүн потенциалга ээ, бирок эң маанилүү фактылардын бир нечесин атасак болот. Бирок бул конкреттүү аймактар жөнүндө маалымдуулук гана өспөстөн, алар өткөн кылымда олуттуу структуралык өзгөрүүлөргө да дуушар болушту [5]. Кызматтар, атап айтканда, эң маанилүү фактылардын бир нечесин конкреттүү региондор жөнүндө маалымдуулук гана өспөстөн, алар өткөн кылымда олуттуу структуралык өзгөрүүлөргө да дуушар болушкан:

- Антропогендик таасирлер, мисалы, туризм, транспорт, жол кыймылынан келип чыккан биотоптордун бөлүнүшү, жерди пайдалануунун өзгөрүшү жана абанын булганышы көптөгөн тоолуу аймактарга катуу таасирин тийгизип, жалпысынан биологиялык ар түрдүүлүккө терс таасирин тийгизет.

- Башка тоолор начар инфраструктурадан жана жеткиликтүүлүктөн, же курч этникалык жана саясий кагылышуулардан жапа чегишет.

- Эл аралык жана европалык саясий форумдардын саны өсүп жаткан тоо экосистемаларынын адамдар үчүн глобалдык мааниси жана «ырахат баалуулугу» таанылууда. Ошондой эле Европанын тоолорун коргоо жана туруктуу өнүктүрүү үчүн түзүлгөн аймактык демилгелердин саны өсүүдө.

Ошентип, өзгөчө Альп аймагында, бул сезимтал аймакты коргоо жана туруктуу өнүктүрүү үчүн көптөгөн демилгелер түзүлгөн:

- 1952-жылы Альпыларды коргоо боюнча эл аралык комиссия (CIPRA) Альп тоолорун туруктуу өнүктүрүүнү колдоо үчүн каржыланган. Туруктуу өнүгүүгө багытталган CIPRAnын максаты - Альп мейкиндигинин потенциалын көптөгөн деңгээлде пайдалануу жана анын маданий, табигый ар түрдүүлүгүн сактоо. 1952-жылы уюм негизделген CIPRA - тиешелүү түрдө Альп мейкиндигин толук коргоо боюнча эл аралык келишимди Альп конвенциясы түрүндөгү документтерде кабыл алынган [3].

- Германиянын Arbeitsgemeinschaft für vergleichende Hochgebirgsforschung eV уюму, Бавариянын Илимдер академиясы тарабынан уюштурулган, эл аралык тоолорду салыштырып изилдөө салтына ээ жана 1965-жылы эле негизделген [4].

- 1991-жылы Альп тоолорун коргоо жана туруктуу өнүктүрүү боюнча эл аралык келишимге бардык Альп мамлекеттери (Германия, Австрия, Италия, Франция, Швейцария, Словения, Лихтенштейн жана Монако княздыктары) кол коюшкан - Альп конвенциясы [10]. 2003-жылы, бул моделдин артынан Чехия, Венгрия, Польша, Румыния, Сербия жана Черногория, Словакия жана

Украина өкүлдөрү Карпат конвенциясынын алкагында биринчи келишимге кол коюшкан. Бул Карпат экорегioonунун демилгеси тарабынан колдоого алынган.

- 1999-жылы Альп тоолорун изилдөө боюнча Эл аралык илимий комитет (ISCAR) түзүлгөн. ISCAR Конвенциясына негизинен улуттук изилдөө институттары кол коюшкан: Австриянын Илимдер Академиясы, Вена; *Rôle européen universitaire et scientifique*, Гренобль (Франция); Бавария илимдер академиясы, Мюнхен (Германия); Улуттук тоо-кен институту, Рим (Италия); Словениянын Илимдер жана искусство академиясы, Любляна (Словения); Швейцариянын илимдер академиясы (SAS), Берн жана Швейцариянын гуманитардык жана коомдук илимдер академиясы.

- Тоолорду изилдөө демилгеси 2001-жылы түзүлгөн жана Швейцариянын Улуттук Илим Фондунун SNSF тарабынан каржыланат жана төмөнкү программалар тарабынан колдоого алынат: Эл аралык геосфера-биосфера программасы IGBP, Глобалдык курчап турган чөйрөнү өзгөртүү үчүн адам өлчөө эл аралык программасы IHDP, GLP глобалдык жер долбоору, глобалдык жер Мониторинг системасы GTOS жана ЮНЕСКОнун адам жана биосфера программасы ЮНЕСКО MAB [12].

- Эки жылда бир жолу Альпинин форуму өткөрүлүп турат, анын максаты бардык альп өлкөлөрүнүн илимпоздорун (тармактар аралык), бардык дисциплинанын өкүлдөрүн (дисциплиналар аралык) жана коомдун, саясаттын жана экономиканын (дисциплиналар аралык) өкүлдөрүн чогултууну көздөйт [11].

- 2000-жылы Европа Биримдиги Европалык Аймактык Кызматташтык Программасынын алкагында INTERREG III В Альп космостук программасын негиздеген. 2000-2006-жылдар аралыгында программа 57 трансулуттук долбоорду каржылаган. 2007-жылы программа 2013-жылга чейин Структуралык фонддо улантылат. Программанын жалпы максаты - аймактык өнүгүүгө жана биримдикке көмөктөшүүчү трансулуттук долбоорлорду колдоо аркылуу Альп мейкиндигинин атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жана жагымдуулугун жогорулатуу.

- Евробиримдиктин 6-алкактык программасынын алкагындагы баштапкы каржылоонун негизинде, Тоолорду изилдөө демилгеси (MRI) жетектеген, Берн (Швейцария) болгон Глобалдык Тоолор тармагынын өзгөрүшү (GLOCHAMORE) демилгеленген. GLOCHAMORE долбоору тоолуу аймактар үчүн, атап айтканда, ЮНЕСКОнун MAB биосфералык коруктары сыяктуу корголуучу аймактар үчүн Глобалдык Өзгөрүүнү изилдөө стратегиясын иштеп чыгууга багытталган.

- ESPON изилдөөсү «Европадагы тоолор: кошулууга мүчө-мамлекеттердеги жана башка европалык

мамлекеттердеги тоолордун анализи» Европанын тоолуу аймактарынын структурасы жана өнүгүүсү боюнча эң сонун баяндаманы берди.

- Акыркы жылдары бир катар илимий программа-лар иштелип чыкты. Алардын эң негизгилери GLOCHAMORE изилдөө стратегиясы, Эл аралык Альп изилдөөлөр комитетинин (ISCAR) изилдөө программа-сы жана Альп конвенциясынын көп жылдык иш про-граммасы.

Бирок, ошондой эле эски жана жаңы эл аралык тоо-кен изилдөө демилгелерин белгилей кетүү керек. Германияда жайгашкан Салыштырмалуу Бийик Тоону Изилдөө Консорциуму жана IGU (Эл аралык география-лык союз – Тоо системаларынын көп түрдүүлүгү боюн-ча Комиссия) бийик тоолорду изилдөөнүн көп жылдык салты бар. Эл аралык субсидияларды алуу мүмкүнчүлү-гү эл аралык илимий долбоорлордун жаңы багытын ач-ты. Тоолуу чөйрөнү туруктуу өнүктүрүүнүн маанилүү куралы болуп Тоо шериктештиги саналат. Бириккен Улуттар Уюмунун Азык-түлүк жана айыл чарба уюму (ФАО) 2002-жылы Туруктуу өнүгүү боюнча Бүткүл дүйнөлүк саммитте бүткүл дүйнөлүк «Туруктуу тоо-лорду өнүктүрүү үчүн эл аралык өнөктөштүк» башта-ган. Эл аралык тармак тоолук адамдардын жашоосун жакшыртууга жана бүткүл дүйнө боюнча тоо чөйрөсүн коргоого умтулган өнөктөштөрдүн ыктыярдуу альянсы.

Ошентип, европалык, жада калса дүйнөлүк дең-гээлдеги тоо-кен изилдөөлөрү жогорку деңгээлге жетти деп айтууга болот. Бул 1992-жылы Рио-де-Жанейродо өткөн Айлана-чөйрө жана өнүгүү боюнча Бириккен Улуттар Уюмунун Конференциясында (UNCED) чечүү-чү түрткү алган айлана-чөйрөнү коргоо жана өнүктүрүү маселелерине көңүл буруунун натыйжасы болуп сана-лат. Тоолор алардын ресурстарынан көз каранды болгон ойдуң жерлер үчүн суу мунарасы катары кызмат кылга-ны белгилүү болду. Мындан тышкары, глобалдык жы-луулуктун таасири ойдундарга караганда тоолорго кө-бүрөөк таасир этээри, ал эми экономикалык, саясий жана маданий ааламдашуу тоолуу аймактарга чоң таа-сирин тийгизип жатканы белгилүү болду.

Ошондуктан акыркы он жылдыкта тоолуу изил-дөөлөр активдүү жүргүзүлүп, университеттерде жана илимий институттарда илимий потенциал жана адам ка-питалы бир топ жогору. Буга, мисалы, INTERREG IVb Альп космостук программасынын биринчи конкурсу боюнча 140тан ашык алдын-ала сунуштардын берили-ши далил болот. Бирок, биринчи чакырууда берилген 22 сунуш гана толук сунушту киргизүү үчүн тандалып алынган. Ошентип, илимдин укмуштуудай потенциалы тоолуу райондордо илимий-изилдөө иштеринин зарыл прогресси үчүн бир аз гана өлчөмдө бааланат.

Тоолор жер бетинин төрттөн бир бөлүгүн ээлейт, аларда жер шарынын калкынын 12% (700 000 адам) жашайт, ал эми калган 40% чектеш орто жана төмөнкү суу бөлүктөрүндө жашашат. Мелүүн климатта калкы тоонун төмөнкү катмарында (2000 мге чейин) топтолгон; тропи-калык климатта тоолорго Мехико жана Жакарта сыяктуу мегашаарлар жана башка ири шаар агломерациялары (Богота, Ла-Пас, Кито ж. б.) кирет. Суу, энергетика, айыл чарба жана токой чарбасы, ошондой эле биологиялык жана маданий ар түрдүүлүктүн, диндин, рекреациянын жана туризмдин борборлору катары тоолор адамзаттын жок дегенде жарымы үчүн маанилүү [9]. Жыйынтыктап айтканда, тоолор дүйнөлүк мааниге ээ.

Тоолуктар олуттуу кыйынчылыктарга туш болу-шат. Алардын жарымына жакыны тамак-аштын жетиш-сиздигинен жана өнөкөт жетишсиз тамактануудан жапа чегишет. Мүлктүн тең бөлүштүрүлбөгөнүнөн жана чыр-чатактардан тоолуктар башкаларга караганда көбү-рөөк жапа чегет. Глобалдык өзгөрүүлөр, суу ташкында-ры, жер көчкүлөр, селдер, кар көчкүлөр жана жер тити-рөөлөр, экономикалык, маданий жана саясий ааламда-шуу сыяктуу табигый кырсыктар тоолор колдогон жа-шоонун татаал желесине коркунуч туудурат. Мындан тышкары, мөңгүлөрдүн тез эриши жана суу бөлүктөрү-нүн бузулушу жашоону камсыз кылуу үчүн суунун жет-киликтүүлүгүн азайтат жана суунун азайышы боюнча чыр-чатакты күчөтөт [1].

Бул контекстте глобалдык тоо изилдөөлөрү тоо ресурстары, глобалдык өзгөрүүлөр, тобокелдиктерди баалоо, туруктуу региондук өнүгүү, деградация, айла-на-чөйрөнү жана маданияттарды сактоо жана коргоо стратегиялары, жакырчылык, коммуникация, потен-циалды жогорулатуу, башкаруу жана конфликттерди башкаруу сыяктуу темаларга багытталган.

Александр фон Гумбольдтту салыштырма тоо изилдөөлөрүнүн атасы деп эсептесе болот [2]. Анын за-мандашы, австриялык кесиптеши Таццаус Хенке сыяк-туу эле, экөө тең көбүнчө Анд тоосунун жумшак багы-нуучулары катары сыпатталып, эл аралык салыштырма тоо-кен изилдөө чөйрөсүндөгү илимий иш эч качан сая-сий же аскердик максаттар менен байланыштырылба-сын ачык-айкын көрсөтүп турат. XX кылымда немис географы Карл Тролл, кийинчерээк эколог Вальтер Хельмих тоолорго салыштырмалуу ыкмалардын заман-бап конструкциясын иштеп чыгышкан, бул азыркы учурда күчтүү жана жогорку жемиштүү изилдөө линия-сы болуп саналат. Австриялык Норберт Кребс атүгүл алардын жыйынтыктарынын негизинде өзүнүн «Са-лыштырмалуу региондук изилдөө» методологиясын иштеп чыккан. Азыркы географтардан Экард Эхлерс, Герман Крейцманн, Маттиас Винигер, Майкл Рихтер,

Ульрике Мёллер-Бёкер, Мартин Прайс жана башкаларды атаса болот. Дүйнөнүн тоолору тоолордун алсыздыгы жана туруктуулугу, ошондой эле чыр-чатактын географиясы, корголуучу аймактар жана туруктуу өнүгүү түшүнүктөрүн такташты.

Глобалдык өзгөрүү жана тоолуу аймактардагы аймактык туруктуулук учурда эң маанилүү изилдөө предмети болуп саналат, андан кийин коркунуч жана тобокелдиктерди изилдөө. Хельмгольцтун "Риск Хабитат Megacity" демилгесинин изилдөө үчүн шилтеме шаарлары катары Сантьяго-де-Чилинин тоо борборунда изилдөө борбору түзүлдү.

Акыркы жылдары саясатта жана илимде ресурстардын жетишсиздигине көбүрөөк көңүл бурулууда. "Өсүштүн чеги" биринчи жолу 1972-жылы Рим клубу тарабынан аныкталган. Бирок, бул корутундунун таасири кийинки он жылдыктарда, эки мунай кризиси оңой эле жанданган дүйнөлүк экономика менен алмаштырылганда басылды. Бирок, энергиянын, суунун, минералдык ресурстардын жетишсиздиги, таза абага жана булганбаган сууга болгон муктаждык акыркы жылдарда дагы бир жолу жана кескин түрдө ачыкка чыкты. Тоолор өз чөлкөмү үчүн ар кандай экосистемалык кызматтарды камсыздайт, бирок андан да көбүрөөк тоо кыркаларынан алыс жайгашкан тоо этектеринде жана бүткүл дүйнө жүзү боюнча түздүктөр үчүн. Ошентип, изилдөө барган сайын адамзаттын келечеги үчүн бул маанилүү суроолорго кайрылып жатат.

Адабияттар:

1. Bishkek mountain platform, 2001. - United Nations General Assembly documents A. - C. 2. - 57/7. <http://www.globalmountainsummit.org/platform.html>.
2. Borsdorf A. 2001. «Alexander von Humboldts »Amerikanische Reise» und ihre Bedeutung für die Geographie». In: Ette, O. & W. L. Bernecker (eds.) *Ansichten Amerikas. Neuere Studien zu Alexander von Humboldt. Lateinamerika Studien 43*, Frankfurt / M, pp. 137-156.
3. Borsdorf A., 2005. «Das Internationale Jahr der Berge, ein wissenschaftlich produktives Jahr für die Gebirgsliteratur». *Die Erde* 135, 2, pp. 232-235.
4. Borsdorf A., 2006. Politische Rahmenbedingungen alpiner Raumentwicklung und Rauminformation. Das Europäische Raumentwicklungskonzept, die Alpenkonvention und die EFRE Programme in Relation zu DIAMONT. In Borsdorf, A. & S. Lange (eds.): *Politische, kulturelle und wissenschaftliche Perspektiven der nachhaltigen Raumentwicklung in den Alpen. Alpine Space: Man & Environment 2*. Innsbruck, pp. 21-36.
5. EEA – European Environment Agency (ed.), 2002. – *Europe's Biodiversity. The Alpine Region – Mountains of Europe*. Brussels.
6. Ette O., Bernecker W.L. (eds.), 2001. *Ansichten Amerikas. Neuere Studien zu Alexander von Humboldt. Lateinamerika Studien 43*, Frankfurt/M.
7. Ives J. D., Messerli B., 1989. *The Himalayan Dilemma: Reconciling Development and Conservation*. London & New York. DOI: 10.4324/9780203169193
8. Masetti D., Lys J.-A., Schmid J., 2006. *Improving Impacts of Research Partnerships*. Berne.
9. Messerli, B., Ives J., 1997. *Mountains of the World. A Global Priority, a Contribution to Chapter 13 of Agenda 21*. New York.
10. Price M., Jansky L., Iatsenia A.A. (eds.), 2004. *Key Issues for Mountain Areas*. Tokyo.
11. Psenner R., Borsdorf A., Grabherr G. (eds), 2003. *Forum Alpinum 2002. The Nature of the Alps*. Wien.
12. *Swiss biodiversity forum, 2002. – Visions in biodiversity Research. Towards a new integrative biodiversity science*. Berne.
13. Tappeiner U., Borsdorf A., Tasser E. (eds.), 2008. *Alpenatlas – Atlas des Alpes – Atlante delle Alpi – Atlas Alp – Mapping the Alps*. Heidelberg.
14. Troll C., 1941. *Ökologische Landschaftsforschung und Vergleichende Hochgebirgsforschung. Bonner Mitteilungen 21*, 1941.
15. Uhlig H., Haffner W. (eds.), 1984. - *Zur Entwicklung der vergleichenden Geographie der Hochgebirge. Wege der Forschung 223*. Darmstadt.